

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

ДИПЛОМНА РОБОТА

магістра

**з теми: «ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ТА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ»**

Виконала:

студентка групи Ist1-M22z

спеціальності

014 Середня освіта (Історія)

Довгошия Юлія Ігорівна

Керівник:

Баженов О.Л.,

кандидат історичних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
РОЗДІЛ 2. ЗАХОДИ УРЯДУ ТА ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ У ГАЛУЗІ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В 1904-1912 РР.....	20
2.1. Урядова програма реформування міського самоврядування.....	20
2.2. Питання міського самоврядування у діяльності Державної Думи.....	30
РОЗДІЛ 3. ПІДГОТОВКА ТА ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У 1912 – ЖОВТНІ 1917 РР.....	52
3.1. Проект реформи міського самоврядування ІV Державної Думи.....	52
3.2. Реформа Тимчасового уряду в галузі міського самоврядування.....	67
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	86
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Історія місцевого самоврядування Російської імперії останнім часом опинилася у центрі дослідницької уваги. Інтерес до цієї проблеми не випадковий: з одного боку, у радянський період теми, пов'язані з дореволюційним місцевим самоврядуванням, були вкрай непопулярні через негативне ставлення влади до цього громадського інституту, і сучасні дослідники намагаються заповнити прогалину, що утворилася в науці. З іншого боку, цей інтерес має практичне підґрунтя, пов'язане з реформуванням апарату державного управління та системи, місцевого самоврядування на сучасному етапі. Особливої ваги набула історія міського самоврядування, який тривалий час перебував у тіні історії земства.

У сфері міського законодавства Російської імперії було прийнято два основні документи: Городове положення 1870 р., що вводило всестанове міське самоврядування та Городове положення 1892 р., що істотно переглянуло основи міського самоврядування в плані обмеження повноважень міських дум і управ і розширення контрольно-наглядових функцій держави сфери. Саме останній закон визначив міру поступок держави новим соціально-економічним умовам на шляху від феодальної монархії до монархії капіталістичної.

Однак після 1892 р. міське законодавство залишалось важливою частиною внутрішньої політики, а після революції 1905 р. питання міського самоврядування стали істотним аспектом у діяльності Державної Думи. Тимчасовий уряд, що утворився в ході Лютневої революції, оголосив реформу Городове положення одного зі своїх першочергових завдань, оскільки демократизація системи міського самоврядування була необхідною умовою ефективного управління міським господарством.

Ця тема є маловивченою проблемою, що залишалася в тіні історії міської реформи 1870 р. і контрреформи 1892 р. Її вивчення дозволить глибше зрозуміти, чи зміг уряд і Державна Дума всебічно оцінити економічні аспекти і політичне звучання питань міського життя, та, крім того, допоможе виявити, чи сприяла діяльність Тимчасового уряду у цій сфері зміцненню основ міського господарства в період політичної та економічної нестабільності.

Порівняльний аналіз системи міського самоврядування дореволюційних років та принципів, запроваджених у лютому-жовтні 1917 р., дозволить з'ясувати, що з досвіду минулих років можна взяти для влаштування сучасного міського життя.

Об'єктом дослідження є діяльність уряду та Державної Думи Російської імперії на початку ХХ ст. А **предметом** – проблеми міського самоврядування у діяльності уряду та Державної Думи.

Метою роботи є з'ясування ставлення уряду та Державної Думи до проблем міського самоврядування та результати їх діяльності в цій галузі у 1904 – жовтні 1917 рр.

Завдання підпорядковані поставленні меті. Передбачено:

- проаналізувати програму та конкретні заходи уряду у сфері міського самоврядування;
- дослідити основні напрямки діяльності Державної Думи у цій галузі;
- виявити рівень узгодженості дій уряду та Державної Думи;
- порівняти урядовий та думський проекти реформи муніципального самоврядування Російської імперії;
- вивчити основні засади реформи міського самоврядування, проведеної Тимчасовим урядом, та з'ясувати кардинальні відмінності цих принципів від запропонованих урядом та Державною Думою до 1917 р.

Хронологічні межі роботи диктуються такими міркуваннями. Дослідження охоплює період із 1904 р. до жовтня 1917 р. 1904 р. обраний як поворотний момент, коли докорінно змінилося ставлення уряду до питань міського самоврядування, що було з приходом посаду міністра внутрішніх справ П.Д.Святополк-Мирського, коли намітилася деяка лібералізація всіх галузей державного життя. Верхньою межею обрано жовтень 1917 р. Хоча після Лютневої революції Державна Дума припинила свою роботу, юридично вона існувала до жовтня 1917 р., крім того, функціонували приватні наради членів Державної Думи, на яких серед інших обговорювалися і питання місцевого самоврядування.

Географічними межами роботи є територія Російської імперії у кордонах 1904-1917 рр.

Методи дослідження. Робота спирається на методологічні засади, пов'язані з загальноновизнаними принципами об'єктивності й історизму, логічності, всебічності й підходами багатовимірності, діалектики, системності, регіональності.

Принцип історизму, який передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті, з урахуванням тих змін, які відбувалися не лише з об'єктом дослідження, а й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами. Історичний підхід у вивченні аграрного питання передбачає розгляд останнього не як самодостатнього явища чи такого, що розвивалося у відриві від інших подій, а як частини загальноісторичного процесу. У своєму дослідженні ми керувалися принципами об'єктивності, всебічності та багатовимірності, зорієнтованими на виявлення всіх існуючих зв'язків.

Вагому роль у дослідженні відіграв діалектичний принцип, який обумовлює розгляд явищ у саморозвитку та взаємозумовленості. Завдяки йому ми змогли виявити всю сукупність умов становлення й розвитку аграрних програм політичних партій початку ХХ ст., що діяли в Російській імперії, спільне та відмінне у їхніх аграрних проектах.

Окрім загальнонаукових, застосовувалися також спеціально-історичні методи: історико-порівняльний, синхронний, проблемно-хронологічний, періодизації, історико-генетичний і систематизації та узагальнення.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці проблеми, що не отримала досі комплексного аналізу в працях істориків. У дипломній роботі магістра вперше всебічно досліджено діяльність уряду та Державної Думи щодо міського самоврядування у 1904-жовтні 1917 рр.

Практична значимість дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані при створенні узагальнюючих праць з історії міського самоврядування Російської імперії, політичної історії початку ХХ століття, підготовці курсів лекцій та спеціальних курсів, враховуватись при розробці та проведенні реформ місцевого самоврядування.

Структура роботи відповідає цілям та завданням дослідження. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку джерел та літератури, додатків.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити низку висновків.

На початку ХХ ст. і уряд, і Державна Дума дуже обережно підходили до вирішення проблем міського самоврядування. Причиною такого ставлення було побоювання того, що розширення прав міського самоврядування призведе до зміни його статусу, що неминуче спричинить прагнення міських дум брати участь у політичному житті країни, применшивши цим прерогативи верховної влади. У період 1904-1912 р.р. держава розробила лише деякі загальні принципи майбутньої реформи міського самоврядування та проект Городового положення для міст губерній Царства Польського, до якого були внесені деякі прогресивні зміни порівняно із законом 1892 р., у зв'язку з чим він розглядався як прообраз майбутньої міської реформи для всієї Росії. Відразу розпочати таку важливу реформу в масштабі всієї країни уряд не наважувався, що пояснювалося, з одного боку, властивою владі обережністю та неспішністю у справі реформування, а з іншого – загальнополітичною обстановкою після революції 1905-1907 років.

Результати думської діяльності у період також були порівняно низькими, що зумовлено активною боротьбою політичних партій з питань міського самоврядування. Проекти, які висувалися лівою частиною Думи і передбачали запровадження загального виборчого права під час виборів у міські думи, зусиллями октябристів і правих, які виступали за цензову систему, відкидалися чи виявлялися нерозглянутими. Схвалення отримували незначні проекти щодо економічної сфери міського самоврядування.

У період 1912 – лютого 1917 рр. робота з підготовки реформи Городового положення активізувалася, що багато в чому пояснювалося Першою світовою війною, яка почала впливати на всі сторони державного і суспільного життя. Щодо міст, війна показала високу ефективність діяльності міських дум у надзвичайних військових умовах: вони допомагали адміністрації вирішувати продовольче питання, організовували військові шпиталі та надання медичної допомоги населенню, проводили евакуаційні заходи. Але в ситуації війни недоліки міського законодавства стали значною перешкодою для вирішення багатьох проблем. Вплив Першої світової війни на розгляд питань міського самоврядування був неоднозначним. З одного боку,

вона оголила недосконалість чинного Городового положення, з іншого, – потребувала якнайшвидшого вирішення термінових завдань воєнного часу, відсунувши законодавчу діяльність на другий план. Водночас війна та атмосфера суспільних очікувань сприяли більш інтенсивній роботі уряду та Думи у цьому напрямі.

У 1913-1916 рр. і уряд, і Державна Дума підготували проекти нового Городового положення, які суттєво відрізнялися один від одного. Проект Державної Думи ґрунтувався на демократичних принципах: він розширював компетенцію органів міського самоврядування, обмежував рамки адміністративного нагляду за їх діяльністю, вводив децентралізацію міського самоврядування з метою покращення системи завідування господарством міських околиць, вносив значні зміни до фінансової системи та вдосконалював організацію. У цьому проекті залишалося невирішеним лише питання про міську виборчу систему: не було досягнуто компромісу між кадетами та октябристами, які обстоювали у цій галузі різні позиції.

Урядовий проект, хоч і містив деякі прогресивні поправки, загалом мало відрізнявся від існуючого Городового положення: він певною мірою розширював компетенцію міського самоврядування, але прагнув зберегти колишній обсяг урядового контролю над його діями, запроваджуючи навіть право адміністрації розпускати міські думи; щодо міського виборчого права пропонувалася розрядна система, але важливим нововведенням було надання виборчих прав квартиронаймачам, що, на думку сучасників, було малоефективним за наявності курій.

У своїх основних положеннях обидва проекти, хоча урядовий і меншою мірою, повторювали Городового положення 1870 р., яке проголошувало принцип самостійності міських управлінь, вводило досить широку їхню компетенцію і базувалося на розрядній системі. Теза про загальне виборче право під час виборів у міські думи не отримала підтримки в більшості Думи і серйозно не розглядався урядом. Проектоване включення квартиронаймачів до міського представництва також було кроком далеко не новим: дискусії про нього велися ще 1880-1890-х рр. Таким чином поступки на які йшла влада у 1904-1916 рр., не виходили за межі вимог минулого століття, хоча рівень суспільних очікувань у ситуації початку ХХ ст. був набагато

вищим і реформаторські пропозиції, що висувалися в прогресивних колах міських діячів, відрізнялися набагато більшою радикальністю.

Крім того, до лютого 1917 р. реформа міського самоврядування так і не була проведена: ні урядовий проект, ні думський не були внесені до Державної Думи. Уряд не зміг подолати свій звичайний бюрократичний підхід, а Державна Дума виявилася недостатньо ефективним для цього законодавчим інструментом, хоча деякі партійні фракції вимагали провести реформу в короткий термін.

Зволікання у справі підготовки реформи міського самоврядування призвело до того, що багато міських дум напередодні Лютневої революції 1917 р. склали значний пласт тих потужних громадських сил, які опинилися в опозиції до уряду. Невирішені проблеми у цій сфері та небажання влади своєчасно їх вирішувати стали ще одним показником системної цивілізаційної кризи, в якій опинилася Російська імперія на початку XX ст.

Тимчасовий уряд відразу ж почав реорганізацію влади на місцях, оскільки розумів, що від цього залежить його становище та в стислі терміни провів реформу міського самоврядування на демократичних засадах. Постановами 15 квітня і 9 червня 1917 р. у систему міського самоврядування було запроваджено такі кардинальні зміни, про які не можна було мріяти раніше. Було введено загальне виборче право на виборах до міських дум з 20-річного віку, значно розширено компетенцію міського самоврядування та скорочено обсяг адміністративного контролю, хоча зберігався нагляд комісарів Тимчасового уряду за законністю дій міських дум. Крім того, вводилася оплата праці міських гласних, що завдавало удару ідеї громадської роботи. За деякими положеннями цієї реформи – про вік виборців, про участь жінок у міському самоврядуванні, – Російська імперія випередила багато передових країн Західної Європи.

Загальною тенденцією міської виборчої кампанії 1917 р., проведеної за новим законом, було те, що більшість голосів на міських виборах отримували представники соціалістичних партій. Введення нового виборчого закону призвело до того, що кардинальним чином змінився соціальний та партійний склад міських гласних. Ця обставина разом з особливостями революційної обстановки викликала запеклу

політичну боротьбу у міських думах, що істотно змінило їхній образ і характер діяльності, відсунувши питання їхньої безпосередньої компетенції на другий план. У результаті перетворень Тимчасового уряду було створено новий тип муніципального самоврядування, який значно відрізнявся від дореволюційної системи управління муніципальним господарством.

Досвід організації муніципального самоврядування у Російській імперії початку ХХ ст. може бути корисним для сьогодення. Він показує, наскільки важливо правильно визначити межі самостійності органів міського самоврядування, їхню компетенцію, принципи формування та інші параметри для того, щоб вони були гармонійним елементом усієї системи управління та ефективно розвивали міське господарство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Діловодні документи

1. Александров Н. Социал-демократическая фракция в третьей Государственной Думе. Б.м., 1910. 231 с.
2. Буржуазия и помещики в 1917 г. (частные совещания членов Государственной думы). Москва-Ленинград, 1932. 523 с.
3. Великая Октябрьская социалистическая революция. Документы и материалы. Революционное движение в России после свержения самодержавия. Москва, 1957. 629 с.
4. Великая Октябрьская социалистическая революция. Документы и материалы. Революционное движение в России в мае-июне 1917 г. Июньская демонстрация. Москва, 1959. 528 с.
5. Великая Октябрьская социалистическая революция. Документы и материалы. Революционное движение в России в сентябре 1917 г. Общенациональный кризис. Москва, 1961. 724 с.
6. Городовое положение 11 июня 1892 г. Москва, 1892. 238 с.
7. Государственная Дума России в документах и материалах. / Сост. Ф.И. Калинычев. Москва, 1957. 645 с.
8. Государственная Дума. Второй созыв. Обзор деятельности комиссий и отделов. Санкт-Петербург, 1907. 821 с.
9. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. Т.І. Санкт-Петербург, 1907. 2344 с.
10. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая Т.ІІ. Санкт-Петербург, 1907. 1610 с.
11. Государственная Дума. Первый созыв. Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. Т.І. Санкт-Петербург, 1906. 866 с.
12. Государственная дума. Третий созыв. Обзор деятельности комиссий и отделов. В 3-х ч. Санкт-Петербург, 1912. 3823 с.
13. Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1908 г. Сессия первая. Ч.ІІІ. Санкт-Петербург, 1908. 2826 с.

14. Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1909 г. Сессия вторая. Ч.IV. Санкт-Петербург, 1909. 3781 с.
15. Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1910 г. Сессия четвертая. Ч.I. Санкт-Петербург, 1910. 2823 с.
16. Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1912-1913 гг. Сессия первая. Ч.I. Санкт-Петербург, 1913. 2437 с.
17. Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1913 г. Сессия первая. Ч.II. Санкт-Петербург, 1913. 2251 с.
18. Законодательные акты переходного времени. Сборник законов, манифестов, указов Правительствующему Сенату, рескриптов и положений комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя. 1904-1906 гг. Санкт-Петербург, 1907. 733 с.
19. Законодательные проекты и предположения партии народной свободы. 1905-1907 гг. Санкт-Петербург, 1907. 386 с.
20. Меньшевики. Документы и материалы. 1903-февраль 1917 г. Москва, 1996. 423 с.
21. Мыш М.И. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями. Санкт-Петербург, 1910. 1106 с.
22. Националисты в третьей Государственной думе. Санкт-Петербург, 1912. 326 с.
23. Особые журналы Совета министров. 1907 год. В 6 чч. Москва, 1984-1985. 623 с.
24. Особые журналы Совета министров. 1908 год. В 6 чч. Москва, 1988. 528 с.
25. Особые журналы Совета министров. 1909 год. Москва, 2000. 678 с.
26. Особые журналы Совета министров. 1910 год. Москва, 2001. 723 с.
27. Особые журналы Совета министров. 1911 год. Москва, 2002. 627 с.
28. Приложения к стенографическим отчетам Государственной думы. Третий созыв. Сессия первая. 1907-1908 гг. Т.II. Санкт-Петербург, 1908. 826 с.
29. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы. Третий созыв. Сессия четвертая. 1910 г. Т.1. Санкт-Петербург, 1910. 936 с.
30. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы. Четвертый созыв. Сессия первая. 1912-1913 гг. Вып. II. Санкт-Петербург, 1913. 789 с.

31. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы. Четвертый созыв. Сессия вторая. 1913-1914 гг. Вып. III. Санкт-Петербург, 1914. 872 с.
32. Программные документы политических партий России дооктябрьского периода. Москва, 1991. 240 с.
33. Сборник указов и постановлений Временного правительства. Вып.1: 27 февраля-5 мая 1917 г. Пг., 1917.
34. Сборник указов и постановлений Временного правительства. Вып.2: 5 мая-24 июня 1917 г. 4.1. Пг., 1918.
35. Трудовая группа в четвертой Государственной думе: обзор деятельности за годы 1912-1913. В 2-х тт. Санкт-Петербург, 1913.
36. Фракция народной свободы в период 15 октября 1910 г. – 5 мая 1911 г. 4.1. Санкт-Петербург, 1911.
37. Фракция народной свободы в период 15 октября 1913 г. – 14 июня 1914 г.: в 2-х чч. Санкт-Петербург, 1914.
38. Щегловитов С.Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями. Санкт-Петербург, 1892. 736 с.

Мемуари

39. Астров Н.И. Воспоминания. Париж, 1941. 360 с.
40. Головин Ф.А. Вторая Дума по воспоминаниям ее председателя // Исторический архив. 1959. № 6. С. 132-156.
41. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. Москва, 2000. 362 с.
42. Дневник императора Николая II. Москва, 1991. 755 с.
43. Дневник кн. Елизаветы Алексеевны Святополк-Мирской за 1904-1905 гг. // Исторические записки. 1965. Т.77. С. 236-293.
44. Извольский А.П. Воспоминания. Минск, 2003. 224 с.
45. Кизеветтер А.А. На рубеже двух столетий. Воспоминания. 1881-1914. Москва, 1997. 395 с.
46. Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903-1919 гг. Кн. 1-2. Москва, 1992. 590 с.

- 47.Маклаков В.А. Власть и общественность на закате старой России. Париж, 1939. 610 с.
- 48.Маклаков В.А. Вторая Государственная Дума (воспоминания современника). Лондон, 1991. 260 с.
- 49.Маклаков В.А. Из воспоминаний. Нью-Йорк, 1954. 410 с.
- 50.Маклаков В.А. Первая Государственная дума. Воспоминания современника. Москва, 2006. 335 с.
- 51.Милюков П.Н. Воспоминания (1859-1917). В 2-х тт. Москва, 1990. 530 с.
- 52.Родзянко М.В. Крушение империи. Харьков, 1990. 271 с.
- 53.Шипов Д.Н. Воспоминания и думы о пережитом. Москва, 1918. 593 с.
- 54.Шульгин В.В. Последний очевидец. Мемуары. Очерки. Сны. Москва, 2002. 596 с.

Наукові публікації

- 55.Аврех А.Я. Распад третьеиюньской системы. Москва, 1985. 259 с.
- 56.Аврех А.Я. Столыпин и Третья дума. Москва, 1968. 520 с.
- 57.Аврех А.Я. Царизм и IV Дума. 1912-1914 гг. Москва, 1981. 293 с.
- 58.Аврех А.Я. Царизм и третьеиюньская система. Москва, 1966. 181 с.
- 59.Аврех А.Я. Царизм накануне свержения. Москва, 1989. 256 с.
- 60.Алимова Т.В. Деятельность Московской областной организации большевиков в борьбе за массы в муниципальной кампании 1917 г. Москва, 1979. 326 с.
- 61.Анимица Е.Г., Тертышный А.Г. Местное самоуправление: история и современность. Екатеринбург, 1998. 296 с.
- 62.Апкаримова Е.Ю. Городское самоуправление на Среднем Урале в последней трети XIX – начале XX века. автореф. дисс... канд. ист. наук. Екатеринбург, 1999. 20 с.
- 63.Баранов Е.П. Подготовка реформы местных органов управления и самоуправления в 1917 г. // Вестник МГУ. Серия XII. Право. 1975. Вып. 3. С.63-68.
- 64.Бармак М. Законодавство Російської імперії про міське самоврядування в Підросійській Україні // Наукові записки Тернопільського національного

- педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2, ч. 2. С. 9-13.
65. Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. Киев, 1909. 38 с.
66. Бурджалов Э.Н. Вторая русская революция: восстание в Петрограде. Москва, 1967. 414 с.
67. Василевский С.М. Городское самоуправление и хозяйство. Санкт-Петербург, 1906. 78 с.
68. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Москва-Ленинград, 1928. 468 с.
69. Вернер И.А. Городское самоуправление в России. Москва, 1906. 49 с.
70. Волин Б.М. Интересы пролетариата в городском самоуправлении. Москва, 1917. 56 с.
71. Волнистый А.П. Тактика большевистской партии в борьбе за массы на муниципальных выборах в 1917 г. Краснодар, 1976. 191 с.
72. Вяликова Л.В. Московское городское самоуправление в 1912 – феврале 1917 гг. автореф. дис...канд. ист. наук. Москва, 1989. 21 с.
73. Грунт А.Я. Москва. 1917-й. Революция и контрреволюция. Москва, 1976. 388 с.
74. Грунт А.Я. Муниципальная кампания в Москве летом 1917 г. // История СССР. 1973. № 5. С.112-127.
75. Глизь Ю.І. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ, 2019. 328 с.
76. Далина О.А. Деятельность III Государственной Думы в области городского самоуправления (1907-1912 гг) // Вопросы гуманитарных наук. 2004. №2(11). С. 44-52.
77. Данилов Ф.А.(Ачадов). Взгляды социалистических партий на общественное управление. Москва, 1906.
78. Демин В.А. Государственная Дума в России (1906-1917): механизм функционирования. Москва, 1996. 216 с.
79. Дидиченко Н.А. Большевистские фракции в городских думах (июль-октябрь 1917 г.) // Из истории борьбы КПСС... Вып.4. Москва, 1974. С.86-99.

80. Дидиченко Н.А. Некоторые вопросы большевистской муниципальной политики в 1917 г. // Из истории борьбы КПСС за победу социалистической революции и построение коммунистического общества. Вып. 3. Москва, 1972. С. 132-148.
81. Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911-1914 гг. Разложение третьеиюньской системы. Ленинград, 1988. 374 с.
82. Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). Ленинград, 1967. 260 с.
83. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. Ленинград, 1978. 246 с.
84. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва, 1983. 352 с.
85. Ерошкин Н.П. Самодержавие накануне краха. Москва, 1975.
86. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. Москва, 1978. 160 с.
87. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х - 90-х годов). Москва, 1970. 444 с.
88. Илимский Д.И. Самоуправление и самоуправство. Москва, 1917. 38 с.
89. Иванюк О., Мартыанова Я. Вибори до Київської міської думи 1906 року: за матеріалами періодичних видань // Київські історичні студії: науковий журнал. 2020. № 1(10). С. 67-74.
90. Калинин В.Д. Из истории городского самоуправления в России (XVII – начало XX века). Москва, 1994. 92 с.
91. Каржанский Н.С. Как избиралась и работала Московская городская дума. Москва, 1947. 60 с.
92. Коваленко Н.А. Центральная власть и аппарат управления в России: механизм формирования и функционирования (февраль-октябрь 1917 г.). Москва, 2000. 347 с.
93. Комиссаренко Л.А. В борьбе за массы: муниципальная деятельность петроградских большевиков в период подготовки Октябрьской революции. Ленинград, 1983. 320 с.

94. Кошкидько В.Г. Формирование и функционирование представительной власти в России (1904-1907 гг.). автореф. дис... докт. ист. наук. Москва, 2000. 38 с.
95. Кризис самодержавия в России: 1895-1917 гг. Ленинград, 1984. 664 с.
96. Кружалова Н.Ю. Московское городское самоуправление в 1905-1912 гг. автореф. дис... канд. ист. наук. Москва, 1982. 20 с.
97. Кручковская В.М. Петроградская городская дума в августе-ноябре 1917 г. автореф. дис... канд. ист. наук. Ленинград, 1978. 19 с.
98. Кручковская В.М. Центральная городская дума Петрограда в 1917 г. Ленинград, 1986. 140 с.
99. Кувшинов В.А. Кадеты в России и за рубежом (1905-1943 гг.). Москва, 1997. 151 с.
100. Кувшинов В.А. Разоблачение партией большевиков идеологии и тактики кадетов (февраль-октябрь 1917 г.). Москва, 1982. 242 с.
101. Кузьмина И.В. Прогрессивный блок в IV Государственной думе: опыт парламентской деятельности (1915-1917 гг.) // Россия в XX веке: Сборник статей к юбилею профессора Семенниковой Любови Ивановны. Москва, 2003. С.77-89.
102. Лаптева Л.Е., Шутов А.Ю. Из истории земского, городского и сословного самоуправления в России. Москва, 1999. 322 с.
103. Ленин В.И. Позабыли главное (муниципальная платформа партии пролетариата) // В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. В 55 тт. Т.32. Май-июль 1917 г. Москва, 1962. С.23-26.
104. Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1917-1920). Москва, 1957. 302 с.
105. Литягина А.В. Городское самоуправление Западной Сибири в конце XIX начале XX вв. (по материалам Томской губ.). автореф. дис... канд. ист. наук. Барнаул, 1999. 20 с.
106. Малышева С.Ю. Временное правительство России. Современная отечественная историография. Казань, 2000. 182 с.
107. Малышева С.Ю. Российское Временное правительство 1917 г. Москва, 1994. 302 с.

108. Меренкова Е.Ю. Организация, полномочия и деятельность городского самоуправления в Западной Сибири в конце XIX – начале XX вв. автореф. дис... канд. ист. наук. Омск, 2000. 21 с.
109. Минц И.И. История Великого Октября. В 3-х тт. Москва, 1967.
110. Михайловский А. Деятельность московского городского управления // Известия Московской городской думы. 1917. Вып.7-8. С.1-2.
111. Михайловский А. Деятельность московского городского управления // Известия Московской городской думы. 1917. Вып.5-6. С.26-28.
112. Музылева Л.В. Новые данные о выборах в районные думы в Москве в 1917 г. // Вопросы истории КПСС. 1971. № 8.С.114-115.
113. Навроцкий В. Об улучшении земских и городских финансов (закон 5 декабря 1912 г.). Санкт-Петербург, 1913. 255 с.
114. Нардова В.А. Городское самоуправление в России во второй половине XIX – начале XX века: власть и общество. Санкт-Петербург.: Лики России, 2014. 564 с.
115. Нардова В.А. К вопросу о реформе Городового Положения (1905-1916 гг.) // На пути к революционным потрясениям. Из истории России второй половины XIX – начала XX в. Материалы конференции памяти В.С. Дякина. Санкт-Петербург-Кишинев, 2001. С. 151-166.
116. Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX в. Москва; Санкт-Петербург: Наука, 1994. 157 с.
117. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в.: правительственная политика. Ленинград, 1984. 260 с.
118. Наумов П.Ф. Что такое демократическое самоуправление? Москва, 1917. 32 с.
119. Немировский А.О. Реформа городского самоуправления. Москва, 1907. 172 с.
120. Никитина А.А. Проблемы становления и развития местного самоуправления в России в отечественной историографии // Вестник

- Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2021. Т. 26. № 195. С. 316-328.
121. Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления. Москва, 1906. 135 с.
122. Озеров И.Х. Общие принципы организации городских финансов. Санкт-Петербург, 1907. 24 с.
123. Пайпс Р. Россия при старом режиме. Кембридж, 1980. 433 с.
124. Писарькова Л.Ф. Городские реформы в России и Московская городская дума. Москва: Новый хронограф: АИРО–XXI, 2010. 735 с.
125. Писарькова Л.Ф. Московская городская дума: 1863-1917 гг. Москва, 1998. 568 с.
126. Писарькова Л.Ф. Городские реформы в России и Московская дума. Москва, 2010. 752 с.
127. Постовой Н.В. Местное самоуправление: история, теория, практика. Москва, 1995. 189 с.
128. Прокофьева Т.Г. Вопросы местного самоуправления в программах и тактике политических партий России в начале XX века. Монография. Москва, 1997. 143 с.
129. Прокудина В.С. Большевистская партия в борьбе за массы в период муниципальной избирательной кампании в 1917 г. в Петрограде: автореф. дис... канд. ист. наук. Ленинград, 1954. 17 с.
130. Пуневский Я.В. Современная историография городского самоуправления в России во второй половине XIX–XX вв. // Вестник Костромского государственного университета. 2022. Т. 28. № 3. С. 76-81.
131. Рыбка О.Ю. Государственная дума в системе власти России в начале XX столетия. Москва, 2001. 432 с.
132. Семенов А.К. Самоуправление русских провинциальных городов в конце XVIII – начале XX вв.: дис. ... д-ра ист. наук. Воронеж, 2006. 561 с.

133. Сергиенко М.А. Деятельность органов городского самоуправления провинциальной России в конце XIX – начале XX века (на материалах Курской губернии). Белгород: Белгород, 2013. 174 с.
134. Слонимский А.Г. Катастрофа русского либерализма: Прогрессивный блок накануне и во время Февральской революции 1917 г. Душанбе, 1975. 320 с.
135. Смирнов А.Ф. Государственная дума Российской империи. 1906-1917: историко-правовой очерк. Москва, 1998. 624 с.
136. Спектор Э.А. К выборам в городское самоуправление. Киев, 1917. 8 с.
137. Сталин И.В. К итогам муниципальных выборов в Петрограде // И.В. Сталин. Сочинения. В 13 тт. Т.3. 1917. Март-октябрь. Москва, 1946. С.91-95.
138. Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства первого состава. Ленинград, 1980. 256 с.
139. Старцев В.И. Крах керенщины. Ленинград, 1982. 272 с.
140. Старцев В.И. Революция и власть: Петроградский Совет и Временное правительство в марте-апреле 1917 г. Москва, 1978. 277 с.
141. Степанов А.Н. О городском самоуправлении в России с 70-х гг. XIX в. до Октябрьской революции // Преподавание истории в школе. 1946. № 6. С. 41-48.
142. Страдомский Н.Ф. Основания реформы Городового положения. Киев, 1905.
143. Судавцов Н.Д. Земское и городское самоуправление России в годы Первой мировой войны. Москва; Ставрополь, 2001. 462 с.
144. Тотомиянц В.Ф. Задачи городского самоуправления. Санкт-Петербург, 1906. 23 с.
145. Тотомиянц В.Ф. Самоуправление и городское хозяйство. Санкт-Петербург, 1910. 80 с.
146. Тресвятский Л.А. Участие общественности в процессе демократизации местного самоуправления Восточной Сибири в начале XX века. автореф. дис... канд. ист. наук. Иркутск, 1999. 20 с.
147. Тройский П.П. Децентрализация и самоуправление. Санкт-Петербург, 1913. 36 с.

148. Тройский П.П. Теории самоуправления в русской науке // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. Санкт-Петербург, 1914. С. 76-85.
149. Туманова А.С. Самодержавие и общественные организации в России. 1905-1917 годы. Тамбов, 2002. 328 с.
150. Ульянов А. Городское самоуправление на демократических началах. Москва, 1917. 30 с.
151. Чебоксаров Н.И. Из истории борьбы большевиков за массы в Петрограде в 1917 г. (муниципальная кампания в Петрограде) // Сборник трудов Ставропольского педагогического института. Ставрополь, 1957. Вып.12. С.93-133.
152. Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. Москва, 1976. 316 с.
153. Шаховской М.Л. О городском самоуправлении. Харьков, 1905. 28 с.
154. Шевырин В.М. Власть и общественные организации в России (1914-1917). Москва, 2003. 152 с.
155. Шевырин В.М. Земский и Городской союзы (1914-1917). Москва, 2000. 63 с.
156. Шелохаев В.В. Либеральная модель переустройства России. Москва, 1996. 277 с.
157. Шефер А.Л. Органы самоуправления царской России. Куйбышев, 1939. 64 с.
158. Щегло Л. Городские думы прежде и теперь. Пг., 1917. 32 с.
159. Щепкин М.П. Общественное самоуправление в Москве. Москва, 1906. 220 с.
160. Gleason W.E. The All-Russian Union of Towns the Politics of Urban Reform in Tsarist Russia // Russian rev. Stanford, 1976. Vol. 35. № 3. P. 290-302.
161. Seton-Watson H. The Russian empire: 1801-1917. Oxford, 1967. 819 p.
162. Sumner B.H. Survey of Russian History. London, 1966. 322 p.
163. Thurston R. Liberal City. Conservative State. Moscow and Russia's Urban Crisis. 1906-1914. Oxford University Press. 1987. 456 p.

164. Weissman N.B. Reform in tsarist Russia/ The state bureaucracy and local government, 1900-1914. New Brunswick, New Jersey, 1981. 292 p.